

О.І. Форостян

ФІЗИЧНЕ ВИХОВАННЯ В СИСТЕМІ СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ ДІТЕЙ ІЗ СЕНСОРНИМИ ПОРУШЕННЯМИ В УКРАЇНСЬКІЙ ДЕФЕКТОЛОГІЇ

На сучасному етапі розвитку суспільства проведення комплексних заходів щодо соціалізації людей з особливими освітніми потребами та залучення їх до активного життя — один із пріоритетних напрямів соціальної політики. Їхній соціальний статус є важливим показником як рівня розвитку держави, так і рівня прогресивності суспільства в цілому.

Провідною ідеєю сучасної спеціальної освіти є досягнення такого рівня освіченості, який відповідає потенційним можливостям дітей з особливими освітніми потребами, їхня підготовка до адаптації та інтеграції в сучасне суспільство, формування активних рис особистості, яка здатна не лише споживати, а й створювати соціально-культурні та матеріальні цінності.

Важливу роль у вирішенні проблеми корекції, реабілітації та соціальної інтеграції дітей з обмеженими можливостями в умовах сьогодення відіграють засоби адаптивного фізичного виховання (Н.Г.Байкіна [1]).

Різноманітність і спрямованість фізичних вправ, що застосовуються в системі адаптивного фізичного виховання, варіативність їх виконання дозволяють здійснювати добір і необхідне їх поєднання з урахуванням завдань корекції рухових порушень і підвищення фізичної підготовленості учнів спеціальних шкіл до

оптимального рівня.

Адаптація, соціалізація та інтеграція особистості з сенсорними порушеннями базувалась на розроблених у вітчизняній психології фундаментальних положеннях про те, що особистість — це цілісна психологічна структура, яка формується у процесі життя людини на основі засвоєння нею суспільних форм свідомості та поведінки (Л.С.Виготський [4]).

Процес соціальної адаптації залежить від розуміння природи людини й створення її цілісного образу. Це положення набуває особливого значення для людей, довкола дітей із проблемами в розвитку. За всього різноманіття підходів до розуміння феномена людини у сфері природних, фізико-математичних і гуманітарних наук дослідники виявляють єдність у розумінні подвійної природи людини: з одного боку, людина — це природна істота, з іншого, людина — це суспільна істота. Установлено, що тільки в соціальному середовищі, у спілкуванні, у різних видах діяльності через засвоєння готових форм і способів соціального життя відбувається становлення особистості й вироблення її власних орієнтацій (Л.С.Виготський та ін.).

Одну із центральних ролей при вивченні соціалізаційних процесів у

цей час відіграє системний підхід, оскільки в ньому є можливості міждисциплінарного дослідження будь-якої проблеми з погляду загальних закономірностей розвитку, які можуть бути використані при рішенні поставлених нами конкретних завдань із урахуванням специфіки корекційної педагогіки.

Соціалізація – це засвоєння індивідом соціального досвіду, системи соціальних зв'язків і відносин. У процесі соціалізації людина набуває переконань, суспільно схвалюваних норм поведінки, необхідних для нормального життя в суспільстві.

Поняття «соціалізація» пов'язане з такими поняттями як «виховання», «навчання», «розвиток». Характерними рисами процесу соціалізації є: відносна стихійність; ненавмисне, мимовільне засвоєння соціальних норм і цінностей; зростаюча самостійність у виборі соціальних цінностей і середовища спілкування. Проведений аналіз літератури з проблеми дослідження дозволяє зробити висновок, що хоча соціалізація має ряд особливостей, але в жодному разі не протиставляється вихованню, розвитку, навчанню.

На думку Л.С.Виготського «соціальне виховання переможе дефективність. Сліпий залишиться сліпим, глухий – глухим, але вони перестануть бути дефективними, тому що дефективність є поняття соціальне». Іншими словами, серед біологічних і соціальних факторів, що впливають на життя дітей, які мають проблеми розвитку, більшого значення

мають соціальні.

Ідеї Л.С. Виготського про шляхи розвитку спеціального виховання й навчання глухих дітей набули подальшого розвитку в теорії та практиці вітчизняної сурдопедагогіки (М.Д.Ярмаченко, Р.М.Боскіс, А.И.Д□□□□'ячков, Н.Ф.Засенко С.А. Зиков, Т.С.Зикова, Е.П. Кузьмічева, Е.Н.Марциновська, И.В.Колтуненко, Л.П.Носкова, М.И.Нікітіна, Ж.И.Шиф та ін.). Питання про вибір правильних шляхів, що відповідає змістові ефективних форм і методів корекційної роботи в школі глухих є одним із центральних.

Втрата або дефект одного органа почуттів негативно позначається на всій системі органів, по-різному відбивається на кожному зі збережених. Більше інших страждає той, котрий функціонально найбільш близький до ушкодженого. В разі дефектів слуху такою найбільш близько пов'язаною функцією, а тому й найбільш уразливою є мовна діяльність. Адже від стану другої сигнальної системи залежать не тільки можливість спілкування людей, але і їхнє мислення, пам'ять, розумова й фізична працездатність.

Особливості інтелектуального, фізичного й мовного розвитку дітей з дефектами слуху в умовах сучасного суспільства спричиняють і специфіку їхнього шкільного навчання й підготовку до подальшого самостійного життя.

Точність сприйняття простору й часу глухими учнями лежить в основі їхньої трудової підготовки.

Немаловажну роль у трудовій підготовці глухих учнів відіграє фізичне виховання. На думку Ю.Н. Комарова, основною ланкою фізичної підготовленості глухих учнів до майбутньої трудової діяльності є різнобічний фізичний розвиток, що має стати міцною базою вдосконалювання всіх життєво важливих функцій організму, рухових якостей, умінь і навичок.

В.Малій вважає професійне самовираження молодих людей з дефектами слуху важливою проблемою сучасної системи навчання й виховання глухих школярів. Необхідне створення спеціальних програм, які допомогли б глухим учням розширити їхнє знання про професії, затребуваних сучасним суспільством, і в той же час доступних глухим у силу особливостей їхнього розвитку. У цьому процесі повинні взяти участь і вчителі, і вихователі, і батьки. Без дотримання таких умов, вважає автор, соціально-трудова реабілітація глухих неможлива.

Під професійно-прикладною фізичною підготовкою мається на увазі педагогічний процес, спрямований на розвиток і вдосконалювання спеціальних, професійно важливих функцій організму, до яких у процесі конкретної трудової діяльності пред'являються підвищені вимоги. Ці професійно важливі рухові якості, уміння й навички формуються й удосконалюються протягом навчання вибраної глухими професії та у процесі самої праці. Однак найбільш

успішно цей процес, а також оволодіння спеціальністю в цілому, відбувається при вмілому сполученні професійного навчання зі спеціальним фізичним тренуванням.

Вивчався вплив занять з професійно-прикладної фізичної підготовки на психофізіологічні функції в глухих, пов'язаної зі швидкістю й точністю рухів. Аналізувалися найбільш значимі для сучасних професій психофізіологічні функції, що характеризуються наступними показниками: точністю диференціювання амплітуди, напрямками й формою рухів, максимальною й оптимальною частотою рухів, точністю м'язових зусиль, точністю диференціювання тимчасових параметрів.

Соціалізація дорослої глухої людини великою мірою залежить від засвоєння нею професії, а її вибір, у свою чергу, визначається психомоторними можливостями учня, рівнем розвитку його координаційних здібностей.

Вченими (Н.Г. Байкіна, М.С. Бесарабов, Р.М. Боскіс, О.П. Гозова, Г.Ф. Козирнов, А.О. Костанян, І.Я. Коцан, І.М. Ляхова, В.А. Рябічев, Б.В. Сермєєв та ін.) доведено, що порушення слуху впливає на розвиток рухової функції, уповільнює рухові реакції, зменшує швидкість виконання рухів, призводить до порушень координації рухів, нерівномірного розподілу зусиль і в цілому до недостатньої просторової орієнтації.

З огляду на відставання учнів, які не

чують, у сприйнятті тимчасових інтервалів, була здійснена робота з формування «почуття часу» зі сприйняттям і регуляцією власних рухових дій. При цьому особлива увага приділялася виробленню найбільш швидкого темпу рухів з показом рухової дії в максимально можливому для засвоєння темпі. Крім того, на практичних заняттях оцінювався час, витрачений на виконання певної предметної операції, а на заняттях фізичною культурою в цих же учнів розвивали вміння сприймати короткі відтинки часу й регулювати тривалість власних рухів у часі.

Важливе значення в соціальній адаптації глухих має їхня професійна підготовка. Цій темі присвячені багато досліджень, у тому числі фундаментальні роботи С.А. Зикова, А.Г. Гозової, Н.Д. Ярмаченко, Н.І. Букуна.

Н.І. Букун систематизував професії, яких найчастіше набувають глухі, і обґрунтував роль кожного з аналізаторів у відповідних трудових операціях. При цьому при оцінці сфер додатка праці глухих автор урахував рівень механізації, ступінь напруженості сенсорних каналів, трудомісткість робіт, творчий потенціал працівника тощо.

Ручні операції мають неоднакову складність. Операції, за яких сенсорно-моторні процеси є основними, а динамічний компонент виражений слабо; характеризуються наявністю великої кількості дрібних рухів і вимагають їхньої точної координації. У роботі напружені зоровий і руховий

аналізатори. Особливе місце приділяється довільній увазі, що тісно пов'язано зі сприйняттям послідовності дій. Ослаблення з боку цих двох компонентів, а також знижена здатність координації рухів призводять до травматизму.

Напівмеханічні роботи проводяться за допомогою напівавтоматів. Але при цьому ручний компонент залишається вираженим. Робота вимагає особливої уваги, зорової напруги, точності й обережності, більших і тривалих статичних зусиль м'язів спини, верхніх і особливо нижніх кінцівок. При таких операціях динамічний компонент не виражений, форма дії моторно-розумова, циклічна; жорстко регламентована послідовність макро- і мікрорухів. Ступінь напруженості більше стосується зорового й рухового аналізаторів. Існує небезпека травматизму рук, нижніх кінцівок.

Трудова діяльність при *автоматизованих* операціях найбільш складна. Зоровий аналізатор найбільш навантажений, тому що сприймані об'єкти різні за розміром й формою, їхня віддаленість від очей коливається в межах 10-50 м. Рухові дії нестабільні й не регламентовані. Діяльність пред'являє високі вимоги до таких функцій уваги як-то: стійкість, розподіл, обсяг. Пам'ять несе виражене навантаження, мислення є практичним.

Роль фізичних вправ у соціальній інтеграції глухих людей важко переоцінити. Вони забезпечують необхідний фізичний і функціональний розвиток людини, формування життєво важливих

побутових і професійних навичок, сприяють повноцінному відпочинку тощо. Тільки в тому випадку, якщо інвалід за слухом не має істотних утруднень щодо здійснення своєї професійної діяльності, а його дозвілля збагачене спортивними заняттями, спілкуванням з колегами й друзями, можна говорити про успішну інтеграцію таких людей у суспільство.

Психомоторний розвиток особистості з порушеним зором можливий тільки у спілкуванні з дорослими і відбувається перш за все в тій діяльності, яка на даному етапі онтогенезу є провідною.

Вади зору, порушуючи активність людини на біологічному рівні, викликає порушення активності й на соціальному. Зменшена кількість зорових подразників та зовнішніх просторових ознак не дозволяє дитині вільно пересуватись та пізнавати світ. Загальне зниження активності дитини позначається на психічному розвитку (Є.П. Синьова, В.М. Синьов).

Глибокі порушення зору прямо або опосередковано викликають різні особливості у психічному розвитку дітей. Порушення зорового аналізатора, викликані хворобливими факторами, призводять до особливого психічного розвитку (Л.С.Виготський, І.С. Моргуліс, Б.В.Сермеєв, Л.І.Солнцева, Є.П.Синьова).

При відсутності чи значному збідненні зорового сприйняття навколишнього світу в розвитку тих чи інших функцій виникає низка вторинних відхилень.

Так, згідно з теорією Л.С.

Виготського, у дитини, внаслідок первинного дефекту (при сліпоті або слабозорості це порушення зорового сприймання), виникають вторинні відхилення в розвитку – зміни процесів сприймання інших модальностей, своєрідність запам'ятовування, порушення особистісного розвитку (волі, впевненості, самооцінки, самостійності та ін.).

У сліпих дітей, позбавлених можливості орієнтуватись у просторі за допомогою зору, добре розвиваються інші способи орієнтування, пов'язані з дотиковими, слуховими, та іншими відчуттями, які певною мірою компенсують сліпій дитині втрачені можливості зорової орієнтації у просторі (Н.Г.Байкіна [2], Б.В.Сермеєв [8], Л.І.Солнцева [11]).

При сліпоті та слобозорості первинним дефектом є більш або менш виражені порушення функції зорового сприймання, обумовлені хворобливими впливами на орган зору, при цьому в розвиткові дітей виникають вторинні, третинні тощо відхилення, як-то: недостатність орієнтування у просторі, обмеженість та порушення адекватності предметних уявлень про довколишній світ, своєрідність ходи, міміки обличчя, деякі особливості характеру (І.С.Моргуліс [7], Б.В.Сермеєв [9], Л.І.Солнцев [11]).

Якщо у вихованні дитини з тим чи тим порушенням з самих ранніх періодів не враховується виникнення специфічних особливостей і ускладнень в оволодінні соціальною культурою,

вони стають стійкими вторинними відхиленнями психічного розвитку (Н.С. Виготський, М.І.Земцова, М.І.Солнцева, В.М.Синьов).

В умовах дефектного розвитку, як зазначав Л.С.Виготський, виникає "дивергенція, розходження обох планів розвитку (тобто біологічного та соціального), злиття яких характерне для нормальної дитини" [4].

У зв'язку з цим, пристосування дитини із зоровою недостатністю проходить за рахунок спираючись на більш збережені функції. Інтенсивно включаються у процес пізнання, встановлення зв'язків з довколишнім світом збережені аналізатори: слухові, дотикові, нюхові, смакові. За допомогою цих відчуттів дитина отримує різну інформацію, орієнтується у просторі. Педагогічний процес має створювати спеціальні умови для найбільш сприятливого використання збережених аналізаторів (М.І.Земцов, Л.І. Солнцева, Є.П.Синьова).

Ступінь збереженості зорових уявлень залежить від віку, в якому настала сліпота, та від змісту й організації пізнавальної діяльності осліплених дітей. Образні уявлення можуть зберігатися в них досить тривалий час, не згасати навіть протягом усього життя (І.С. Моргуліс, М.І.Земцова Л.І.Плаксина).

Утрачена функція зору компенсується у сліпих дітей за допомогою активної діяльності збережених аналізаторів – слухового, рухового, шкіряного тощо (М.І. Земцова, Л.І. Сонцева, Є.П. Синьова).

Для соціальної реабілітації

важливим є урахування особливостей і закономірностей компенсації як фізіологічного, так і патофізіологічного процесу (Л.С. Виготський, М.І.Земцова, Л.І.Солнцева, Є.П. Синьова).

За відсутності чи значного об'єднання зорового сприйняття навколишнього світу в розвитку тих чи інших функцій виникають вторинні відхилення. При порушенні зору особливо страждає формування рухового аналізатора, утруднюється пошуково-орієнтувальна діяльність, що погіршує орієнтацію на заняттях фізичними вправами і спортом (Н.Г.Байкіна, Б.В.Сермєєв).

Ще більше труднощів відчувають діти при ходьбі по обмеженому простору. Ходьба характеризується великою хвилеподібністю, із боку в бік, а лінія рухів у них наближається то до одного боку обмежень, то в окремих ділянках заходить за них, потім знову наближається ближче до висхідної.

При ходьбі сліпі діти і підлітки вимушені орієнтуватись у просторі, зберігати рівновагу, утримувати тіло в певному положенні. Особи з порушеним зором опиняються у складних умовах, вони опираються на неповноцінний зір. У зв'язку з цим, розвиток рухів не є стабільним. Під час руху вони не здатні вирішити основного завдання – зберігати рівновагу при ходьбі, оскільки вимушені орієнтуватись у просторі.

Дослідниками в галузі фізичного виховання приділялася велика увага тілесним вправам, гімнастиці зі снарядами, гімнастичному диханню.

Рекомендувались заняття на велосипеді, які сприяли розвиткові м'язів. Рухи, на їхню думку, збуджують апетит, а разом з ним з'являється сила, енергія, розумовий розвиток (П.Ф.Лесгафт).

П.Ф.Лесгафт писав, що фізична, розумова і моральна освіта знаходяться в такому тісному і нерозривному зв'язку між собою, що займатись одним, залишаючи без уваги інше, зовсім неможливо. На його думку, основне положення при фізичній освіті те, що зі всіма діями, що вимагаються, необхідно знайомити дітей неодмінно словом, а не показом. Зі сліпими тільки словом і можливо займатись.

Разом з тим, у сліпих і слабозорих дітей відносно вчасно розвивається мова, яка слугує потужним засобом компенсації зорового дефекту. За допомогою слова вони набувають знання про різні предмети і явища, розмірковування допомагають їм краще і глибше зрозуміти навколишній світ, вирішувати різноманітні завдання. Розвиток мови і мислення відображається на процесі сенсорного чуттєвого відображення ними зовнішнього світу, на формуванні узагальнених образів довколишніх предметів, розвитку предметних дій (І.С.Моргуліс, Л.І.Солнцева).

В умовах дефіциту сенсорної інформації стає можливим шлях формування уявлень про той чи інший предмет не природним і звичайним шляхом від чуттєвого образу до поняття, а навпаки, від поняття до

образу. Відбувається наповнення понять чуттєвими даними формування вторинних уявлень на основі існуючих понять.

Вирішення проблеми підготовки осіб з порушеним зором для інтеграції в сучасне суспільство пов'язане зі змінами корекційних завдань. Корекція психофізичного розвитку сліпих і слабозорих дітей визначається і детермінується цілою низкою факторів спеціального і психолого-педагогічного характеру. Основні принципи корекційної роботи базуються на розумінні взаємовідносин загальних та індивідуальних законів розвитку дітей з утратою зору, співвідношення біологічного і соціального, навчання і розвитку, зв'язку первинного і вторинного дефектів, часу їх настання, умов виховання. Багатофакторність детермінації корекційного процесу визначає систему корекції, багатоманітність її структури на різних етапах сліпої людини.

Втрата зору є причиною виникнення недоліків у формуванні особистісних якостей: невпевненості у своїх силах, відсутності сміливості, почуття колективізму, замкненості. Усі ці особливості значно знижують можливості сліпих і слабозорих дітей та підлітків і оволодінні руховими вміннями і навичками, що мають важливі значення для щоденного життя і трудової діяльності (І.С.Моргуліс, Л.І.Плаксина).

Корекція вад розвитку пізнавальної діяльності слабозорих дітей пам'яті, мислення, емоційно-вольової сфери, направлена на формування

правильних уявлень про предмети навколишнього світу і підготовку дітей до самостійного життя, розвиток у них збережених аналізаторів (Л.І.Солнцева [11]).

Шляхи корекції психомоторного розвитку сліпих і слабозорих дітей розглядалися у роботах Б.В. Сермеєва, де вказується на необхідність перегляду всієї системи виховання шляхом переосмислення процесів, конструювання нових моделей на основі інтеграційного, цілісного підходу до реалізації послідовності у всіх ланках естетичного виховання. При цьому вони виділяють ефективність ігрової діяльності в корекційно-педагогічній роботі з даною категорією дітей. Рухливі ігри є одним із ефективних засобів корекції і компенсації порушених функцій, а також продуктивною формою їх інтеграції в соціальні структури (Л.С. Виготський).

Ігри, проведені нами з даним контингентом дітей, показали високу ефективність соціальної орієнтації, дійовим засобом корекції психомоторного розвитку зі сліпими дітьми.

Виявлені відхилення пізнавальної діяльності у сліпих і слабозорих дітей переконливо свідчать про те що її розвиток знаходиться у прямій залежності від ступеня порушення зору і причин його зниження, на що вказувала свого часу й В.Феоктистова. Зміст психокорекційної роботи справді дозволяє підготувати сліпих і слабозорих дітей до необхідного рівня

готовності до навчання шляхом реалізації диференційованого підходу, використання потенціальних можливостей учнів, формування в них ефективних прийомів використання порушеного і збережених аналізаторів.

При цьому ми постійно зважали на те, що проблема корекції психомоторного розвитку сліпих і слабозорих дітей має важливе державне значення, адже вона забезпечує їх повернення до праці і до активного життя.

Таким чином, інтеграція дітей із сенсорними порушеннями у загальноосвітню систему, як ми переконалися, є надійним засобом формування адекватного відношення в суспільстві до дітей зі спеціальними вимогами.

Водночас, при цьому ми застосовували методи навчання, направлені на формування усвідомлення їх рухової діяльності, досягнення якої забезпечить їх успішну соціально-побутову адаптацію.

Активні заняття фізичними вправами дозволяють частково компенсувати відсутність у сліпих зору, дякуючи значному удосконаленню мускульно-рухових відчуттів і функцій інших аналізаторів. Систематичні заняття фізичними вправами покращують здоров'я людини, одночасно сприяють виправленню і координації рухів, постави, ходи, розвитку фізичних здібностей, вихованню морально-вольових якостей, соціалізації та інтеграції в суспільство.

ЛІТЕРАТУРА

1. Байкина Н.Г., Сермеев Б.В. Физическое воспитание в школе глухих и слабослышащих. – М.: «Советский спорт», 1991. – С. 4-13.
2. Байкина Н.Г. Коррекционные основы физического воспитания глухих школьников: Автореф. дисс. докт. пед наук. – М., 1992. – 30 с.
3. Боскис Р.М. Глухие и слабослышащие дети. – М.: Педагогика, 1963. – 215 с.
4. Выготский Л.С. Основные проблемы современной дефектологии //Выготский Л.С. Проблемы дефектологии. – М., 1995.
5. Гозова А.П. Профессионально-трудовое обучение глухих школьников. – М.: Просвещение, 1966. – 132 с.
6. Ляхова І.М. “Корекційно-педагогічні основи фізичного виховання дітей із зниженим слухом. Дисертація док. пед. наук. – К., 2005. – 30с.
7. Моргулис И.С. Психолого-педагогические основы руководства коррекционно-воспитательным процессом в школе слепых и слабослышащих // Пути повышения эффективности учеб.-восп. процесса в школах слепых и слабослышащих. – К., 1982. – С.64.
8. Сермеев Б.В. Методика воспитания двигательных качеств у аномальных детей. – Горький, 1976. – 84 с.
9. Сермеев Б.В. Физическое воспитание детей с нарушением зрения. – К.: «Здоров'я», 1987.
10. Синьов В.М. Система показників інтелектуального розвитку учнів спеціальних шкіл // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції “Механізми та критерії діагностики психофізичного розвитку дітей в системі корекційної роботи”. – Дніпропетровськ: Промінь, 1999. – С. 76-77.
11. Солнцева Л.И. Теоретические и практические аспекты коррекционно-воспитательной работы в школе для слепых на современном этапе. // Дефектология. – 1990. – № 1. – С.9-15.
12. Ярмачеико М.Д. Проблемы компенсации глухоты. – К.: Рад. шк., 1976.

Подано до редакції 11.04.08

РЕЗЮМЕ

У статті приводяться результати експериментально-педагогічного дослідження а також викладаються методичні прийоми фізичного виховання в системі соціальної адаптації дітей із сенсорними порушеннями. Методичні вказівки адресовані дефектологам, викладачам вузів, шкільним вчителям спеціальних шкіл.

РЕЗЮМЕ

В статье приводятся результаты экспериментально-педагогического исследования, а также излагаются методические приемы физического воспитания в системе социальной адаптации детей с сенсорными

нарушениями. Методические указания преподавателям вузов, школьным адресованы дефектологам, учителям специальных школ.

SUMMARY

The article presents some results of experimental pedagogical research; discloses some techniques of physical education in the system of social adaptation of children with infringements of sight and hearing. Methodological tips can be used by defectologists - surdoteachers, university teachers, special schools teachers and students.